

МІЖНАРОДНЕ МИТНЕ ПРАВО

УДК 341
DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2019.22.07>

ПЕРЕПЬОЛКІН С. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗМІСТ ПРАВА» ТА «ФОРМА ПРАВА» В ДОКТРИНІ МІЖНАРОДНОГО МИТНОГО ПРАВА

Анотація. У статті розглянуто підходи зарубіжних та українських науковців до розуміння та співвідношення понять «зміст міжнародного митного права» і «форма міжнародного митного права», виявлено їх дискусійні моменти, запропоновано власне бачення усунення наявних розбіжностей у поглядах на вказану проблему доктрини міжнародного митного права. Проведений аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання вказаної проблеми, дозволив дійти висновку, що в сучасній доктрині міжнародного митного права відсутнє комплексне, системне, логічно обґрунтоване трактування категорій «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права». З огляду на важливість вирішення вказаної проблеми, як у частині визнання категорій «зміст» і «форма» основними, фундаментальними в категоріальному ряду теорії міжнародного митного права і усунення існуючої плутанини та безсистемності використання термінів «зміст», «форма», «структура», «система», «джерела», так і в частині логіки виведення поняття міжнародного митного права, зокрема на основі категорій зміст і форма міжнародного митного права, а не навпаки, вважаємо, що їх доктринальна характеристика має здійснюватися з урахуванням таких теоретичних положень, що мають методологічне значення: інтерпретація категорій «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» має здійснюватися з урахуванням наявного між ними взаємозв'язку, який не передбачає ні відокремленого їх існування, ні тлумачення; категорію «зміст міжнародного митного права» у її загальному для всіх суб'єктів міжнародного митного права розумінні пропонується розглядати як сукупність його принципів, норм і стандартів; використання категорії «форма міжнародного митного права» для пояснення значення

поняття «джерела міжнародного митного права» або їх ототожнення є дискусійним, адже ці категорії, враховуючи існуючий між ними зв'язок, слід розглядати як окремі, самостійні поняття категоріального ряду теорії міжнародного митного права; поняття «форма міжнародного митного права» характеризує спосіб внутрішньої організації та зовнішнього існування (юридичного вираження) змісту міжнародного митного права.

Ключові слова: міжнародне митне право, зміст міжнародного митного права, форми міжнародного митного права, джерела міжнародного митного права, доктрина міжнародного митного права.

Постановка проблеми. Протягом більше ніж двох останніх тисячоліть категорії «зміст» і «форма» визнаються одними з найважливіших у понятійному ряду філософії, логіки, теорії права та інших наук. Не є винятком щодо цього і теорія міжнародного митного права, представники якої часто використовують указані поняття як у наукових, так і навчальних працях. Водночас, незважаючи на доволі важливе значення термінів «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» для теорії міжнародного митного права та повсякденного їх прикладного використання, зарубіжна та українська доктрина міжнародного митного права донині не виробила загальновизнаного підходу щодо їх розуміння та співвідношення. Навіть більше, можна стверджувати, що самостійні комплексні дослідження окресленої проблематики майже відсутні як у зарубіжній, так і в українській доктрині міжнародного митного права. Отже, знаходження відповідей на питання щодо розуміння та співвідношення понять «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» є актуальним і потребує активного наукового обговорення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з міжнародного митного права свідчить про те, що його дослідники не приділяють належної уваги вирішенню проблем встановлення розуміння категорій «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» та існуючого співвідношення між ними. Як наслідок, для більшості зарубіжних і українських учених форми міжнародного митного права ототожнюються з його джерелами, а зміст міжнародного митного права є настільки загальнозрозумілим явищем, що не потребує ні вироблення його загальної характеристики, ні встановлення його складових елементів і висвітлення існуючих між ними зв'язків.

Окремі аспекти окресленої проблематики знайшли відображення у працях К.Г. Борисова, Н.Е. Буваєвої, Н.В. Живенко, Ф.Г. Кляна, С.М. Овчинникова, А.Ю. Райкової, К.К. Сандровського та інших учених. Серед найбільш відомих мислителів людства, які висловлювали власне бачення щодо розуміння категорій «зміст» і «форма», слід згадати Аристотеля, Т. Аквінського, Г. Дж. Бермана, Г. Гегеля, Т. Гоббса, Г. Гроція, Р. Дворкіна, Л. Дюгі, І. Канта, Р. Кельзена, Д. Лойда, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Дж. Остіна, Р. Паунда, Платона, Г. Радбруха, Ж.-Ж. Руссо, Сократа, Л. Фуллера, Ф. А. Хайека, Г. Харта, Цицерона, Юстиніана.

Формування мети статті. Нагальна потреба розширення меж наукової дискусії щодо розуміння понять «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» та встановлення співвідношення між ними вимагає проведення більш ширшого висвітлення сформованих щодо цих питань наукових підходів, виявлення існуючих у них спірних моментів та винесення на обговорення власних міркувань стосовно можливого розуміння понять «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права» та існуючого між ними співвідношення.

Виклад основного матеріалу. Досягнення цілей статті потребує висвітлення сформованого розуміння категорій «зміст» і «форма» в рамках філософії, логіки, теорії національного та міжнародного права. Тому зупинимось на їх характеристиці більш детально.

На думку О.О. Грицанова, як філософські категорії «зміст» і «форма» традиційно використовуються для характеристики зв'язку між способом організації речі і власне матеріалом, з якого ця річ складається. Зокрема, Аристотель трактував «матерію» (зміст) як передумову, можливість речі бути або не бути, а форму – як внутрішню мету речі, що зумовлює їх єдність. У Канта проблема форми і змісту артикулюється як проблема співвідношення форми і змісту мислення. Гегель відмічав подвійний статус форми: нерелектована в саму себе, вона – зовнішнє, байдуже для змісту існування; релектована в саму себе вона і є зміст [1, с. 949].

Важливо зазначити, що більшість учених, які займаються вивченням цих категорій чи просто послуговуються термінами «зміст» і «форма» під час проведення наукових досліджень, наполягають на тому, що їх відокремлене існування, як, власне, і тлумачення, неможливі. Тому зазвичай вони розглядаються як взаємопов'язані. Наприклад, Н.А. Некрасова і С.І. Некрасов з цього приводу вказують, що категорії «зміст» і «форма» використовуються для характеристики станів різних об'єктів дійсності, де зміст виражає єдність частин, зв'язків, властивостей, що утворюють предмет, явище або процес, а форма – спосіб їх зв'язку, систему внутрішньої організації, спосіб упорядкування та існування змісту. Зміст і форма перебувають у нерозривній єдності: форма змістовна, а зміст завжди оформлено. Зміна змісту тягне за собою зміну форми, і навпаки. Однак зміст більш рухомий, бо відображає, суперечливу в своїй основі сторону буття, що змінюється, форма ж виражає стійкість об'єктів, їх якісну визначеність [2, с. 79].

М.І. Кондаков з приводу існуючого зв'язку між цими категоріями зазначав наступне: «Зміст завжди перебуває в єдності з формою. У цій єдності примат за змістом, від якого залежить розвиток і зміна предмета, а відповідно, розвиток і зміна форми. Але, оскільки форма не є чимось пасивним, байдужим до змісту, в предметі постійно відбувається боротьба змісту і форми. Зміст, якому властива якість рухливості, на певному етапі скидає форму, яка відрізняється тим, що вона менш рухлива, більш стійка. Нова форма сприяє прогресивному розвитку змісту». Щодо інтерпретації обговорюваних понять, то учений вважав, що філософська категорія

«зміст» відображає внутрішню матеріальну основу існування предмета об'єктивної дійсності, спонукальну матеріальну силу, яка виступає джерелом розвитку предмета і переходу його у нову якість. Під формою він вбачав внутрішню структуру, будову, зв'язок і спосіб взаємодії частин і елементів предмета і явища [3, с. 485, 574].

У схожий спосіб трактуються категорії «зміст» і «форма» в юридичній енциклопедичній, а також науковій і навчальній літературі з теорії держави і права. Так, у підручнику з загальної теорії держави і права, підготовленому колективом авторів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, викладено наступне бачення їх розуміння: «Поняття «форма» права вказує на те, що право як соціальне ціле має власний зміст, який становлять правові норми та принципи, що пов'язані між собою та утворюють відповідну структуру права – сукупність правових норм, інститутів, галузей права. Зміст права формується внаслідок повторювальності певних суспільних відносин і визначений наперед конкретно-історичними умовами, тенденціями та перспективами розвитку суспільства. Зміст права порівняно з формою права має визначальне значення» [4, с. 180].

В іншій колективній праці з теорії держави і права, підготовленої вченими Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, взаємозв'язок між цими категоріями розкривається так: «Термін «форма» (від лат. “forma” – зовнішність, вид, образ, устрій) – багатозначний. Зокрема, «форма» – це спосіб існування змісту (єдність форми й змісту). Саме у цьому значенні використовується цей термін у словосполученні «форми права» (право має «форми» і «зміст», змістом права є «норми права»). <...> Право має форми: внутрішню, зовнішню. Внутрішня форма права – це його структура, система елементів, що становлять його зміст як певного явища. Зовнішня форма права – це система тих його джерел, які об'єктивують, зовнішньо виражають і закріплюють норми права, дозволяють ознайомитися з їхнім змістом, реалізувати їх вимоги у правомірній поведінці, правозастосовній діяльності» [5, с. 278, 284].

У великому енциклопедичному юридичному словнику за редакцією Ю.С. Шемшученка термін «форма права» запропоновано розуміти як спосіб організації змісту та зовнішнього існування (прояву) і функціонування права. Відповідно, розрізняють внутрішню та зовнішню форми права. Під внутрішньою формою права розуміють систему права, структуру змісту або систему права та його структуру, а під зовнішньою – джерела права [6, с. 948].

Зауважимо, що у наукових працях з теорії права неодноразово здійснювались спроби розглядати зміст права не лише з позицій нормативізму, а також й інших підходів до розуміння права. Зокрема, на думку Р.З. Лівшиця, якщо розуміти під правом не тільки систему норм, а й сукупність ідей, норм і реальних відносин, які відповідають принципам справедливості, рівності, свободи, то, відповідно, і структура права виявиться іншою, а саме: ідеї, норми, суспільні відносини. Серед цих трьох елементів немає

головних і неголовних, першорядних і другорядних. Кожен елемент необхідний: за відсутності хоча б одного з них ми маємо справу з іншим суспільним феноменом, а не з правом [7, с. 77–78]. О.В. Петров також відстоює позицію, що зміст права утворює сукупність трьох послідовно взаємопов'язаних між собою структурних компонентів. Однак, на відміну від попереднього автора, відносить до них: процес формування юридичних норм, процес здійснення правомірної поведінки суб'єктів і процес забезпечення правопорядку [8, с. 277]. На переконання ж вітчизняного теоретика права А.М. Кучука: «Неуніверсальність права є об'єктивною умовою неможливості однозначно визначити зміст права. Правовий поліцентризм дозволяє говорити про особливості розуміння права відповідного народу. Для однієї цивілізації правом є звичай, для другої – релігійна норма, для третьої – правосвідомість тощо. Тобто єдиного розуміння права не може бути вже через особливості менталітету народу. Отже, і зміст права, яке є елементом культури, у різних цивілізаціях є різним» [9, с. 190; 52–53].

Щодо категорії «форми права», то незважаючи на те, що теоретики права наполягають на існуванні внутрішньої та зовнішньої форми права, в сучасній науковій і навчальній юридичній літературі згадуються лише його зовнішні форми, які, згідно з домінуючою ще в радянській правовій доктрині точкою зору, ототожнюються з джерелами права. Характеристика ж внутрішньої форми права здійснюється вченими через визначення поняття й елементів його структури або системи та як самостійне наукове поняття не виділяється.

Аналогічна ситуація щодо використання термінів «зміст права» і «форма права» має місце і в теорії міжнародного права, зокрема й у доктрині міжнародного митного права.

Д.І. Фельдман, наприклад, визнаючи, що у філософській літературі відсутня абсолютна єдність щодо розуміння категорії «зміст», стверджував, що зміст права складають норми права. Саме правові норми передусім несуть у собі заряд правової енергії [10, с. 5].

І.І. Лукашук наголошував на тому, що міжнародне право являє собою єдність змісту і форми. При цьому головна роль належить змісту, який учений розмежовував на соціальний і юридичний. Під соціальним змістом міжнародного права він визнавав узгоджену волю держав. Щодо юридичного змісту міжнародного права, то ним є норми, а юридичним змістом норми – правило поведінки. Норми являють собою необхідну внутрішню форму існування міжнародного права. Джерела міжнародного права автор вважав офіційно-юридичною формою існування міжнародно-правових норм. Вони являють собою зовнішню форму, в якій втілюється нормативний зміст норм [11, с. 18; 21].

Поширеним для теоретиків міжнародного права є також використання терміну «джерела права» у двох значеннях – матеріальному і формальному. Під матеріальними джерелами вони розуміють матеріальні умови життя. Формальні ж джерела права для них – це ті форми, в яких знаходять свій

прояв норми права. «Тільки формальні джерела права є юридичною категорією й складають предмет вивчення юридичних наук, у тому числі міжнародного права», – зауважує професор Т.Л. Сироїд [12, с. 58].

Як форми, у яких знаходять свій прояв норми міжнародного митного права, що виражають узгоджену волю його суб'єктів, трактують поняття «джерела права» К.Г. Борисов [13, с. 21], Н.Е. Буваєва [14, с. 72], Н.В. Живенко [15, с. 11], А.Ю. Райкова [16, с. 32], К.К. Сандровський [17, с. 47] та багато інших представників доктрини міжнародного митного права.

Зауважимо, що поряд із терміном «форми права» у наукових і навчальних працях з міжнародного митного права учені активно послуговуються також і терміном «зміст міжнародного митного права». Проте здебільшого його можна зустріти у назвах розділів або підрозділів (параграфів) таких праць. Щодо їх змісту, то науковці майже взагалі не звертають увагу на категорію «зміст міжнародного митного права» як на самостійну наукову категорію, не виділяють і не характеризують її складові елементи, уникають пояснення її логічного зв'язку із поняттям «форми міжнародного митного права» та лише побічно згадують її в тексті разом із іншими поняттями.

У тих небагатьох випадках, коли мова все ж таки заходить про потребу інтерпретації категорії «зміст міжнародного митного права», її вироблення здійснюється на основі нормативістського (позитивістського) підходу до праворозуміння і, незважаючи на проголошену наукову новизну одержаних результатів, нічим не відрізняється від найбільш поширеної інтерпретації категорії «зміст права» в теоріях внутрішньодержавного та міжнародного права. Так, наприклад, українській науковець Ф.Г. Клян у дисертаційному дослідженні стверджує, що ним уперше було обґрунтовано зміст міжнародного митного права як окремої галузі міжнародного права, який становлять норми і принципи, закріплені у відповідних міжнародних договорах, а також у спеціальних угодах з митних питань та інших джерелах [18, с. 7; 35].

Н.Е. Буваєва, зі свого боку, хоч прямо і не визначає, що являє собою зміст міжнародного митного права, однак розглядає його у взаємозв'язку з категорією «форма» і також вважає, що його складовими елементами є міжнародно-правові принципи і норми. На думку вченої, міжнародне митне право є правовою формою міжнародного митного співробітництва, тобто це форма, а змістом виступають результати міжнародного митного співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права [14, с. 72].

Висновки. Отже, проведений аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми, дозволив дійти висновку, що в сучасній доктрині міжнародного митного права відсутнє комплексне, системне, логічно обґрунтоване трактування категорій зміст і форма міжнародного митного права.

З огляду на важливість вирішення указаної проблеми, як у частині визнання категорій «зміст» і «форма» основними, фундаментальними

в категоріальному ряду теорії міжнародного митного права і усунення існуючої плутанини та безсистемності використання термінів «зміст», «форма», «структура», «система», «джерела», так і в частині логіки виведення поняття міжнародного митного права, зокрема, на основі категорій «зміст міжнародного митного права» і «форми міжнародного митного права», а не навпаки, вважаємо, що їх доктринальна характеристика має здійснюватися з урахуванням таких теоретичних положень, що мають методологічне значення, як-от:

– інтерпретація категорій «зміст міжнародного митного права» і «форма міжнародного митного права» має здійснюватися з урахуванням існуючого між ними взаємозв'язку, який не передбачає ні відокремленого їх існування, ні тлумачення;

– ураховуючи можливість існування різного бачення змісту міжнародного митного права на внутрішньодержавному, двосторонньому, субрегіональному або регіональному рівнях, категорію «зміст міжнародного митного права», у її загальному для всіх суб'єктів міжнародного митного права розумінні, пропонується розглядати як сукупність його принципів, норм і стандартів;

– використання категорії «форми міжнародного митного права» для пояснення значення поняття «джерела міжнародного митного права» або їх ототожнення є дискусійним, адже ці категорії, враховуючи існуючий між ними зв'язок, слід розглядати як окремі, самостійні поняття категоріального ряду теорії міжнародного митного права;

– поняття «форма міжнародного митного права» характеризує спосіб внутрішньої організації та зовнішнього існування (юридичного вираження) змісту міжнародного митного права.

Ми сподіваємось, що запропонований нами підхід щодо співвідношення понять «зміст міжнародного митного права» і «форма міжнародного митного права» активізує обговорення цієї проблематики в доктрині міжнародного митного права, що у підсумку дозволить усунути наявні на цей час розбіжності у поглядах на їх розуміння та використання. Таким чином, подальше наукове обговорення означеного питання є актуальним і повинне тривати й надалі.

Література:

1. Грицанов А.А. Содержание и форма. *Новейший философский словарь*. 3-е изд., исправл. Минск : Книжный Дом, 2003. С. 949.
2. Некрасова Н.А., Некрасов С.И. Тематический философский словарь : учебн. пособие. Москва : МГУПС (МИИТ), 2016. 157 с.
3. Кондаков Н.И. Содержание. Форма. *Логический словарь*. Москва : Наука, 1970. С. 485; 574.
4. Загальна теорія держави і права : підручник / Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка і О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
5. Теорія держави і права : навч. посіб. / Є. І. Григоренко та ін. ; за ред. А. М. Шульги. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 464 с.

6. Пархоменко Н.М. Форма права. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2007. С. 948.
7. Лившиц Р.З. Теория права : учебник. Москва : Изд-во БЕК, 1994. 224 с.
8. Петров А.В. Структура содержания права. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 2 (1). С. 274–281.
9. Кучук А.М. Феномен правового поліцентризму: загальнотеоретичний і методологічний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2017. 436 с.
10. Фельдман Д.И. Система международного права. Казань : Изд-во Казанского университета, 1983. 119 с.
11. Лукашук И.И. Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. Международное право. Общая часть : учебник для студентов юрид. фак. и вузов. 3-е изд, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 432 с.
12. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право : підручник. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.
13. Борисов К.Г. Международное таможенное право : учеб. пособие. 2-е изд., доп. Москва : Изд-во РУДН, 2001. 616 с.
14. Буваева Н.Э. Международное таможенное право : учеб. для магистров / под общ. ред. А.В. Зубача. Москва : Изд-во Юрайт, 2013. 376 с.
15. Живенко Н.В. Международно-правовые основы таможенного регулирования внешнеэкономической деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2007. 172 с.
16. Райкова А.Ю. Международно-правовые аспекты упрощения и гармонизации таможенных процедур (на примере международных таможенных конвенций по Карнетам А.Т.А.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2009. 189 с.
17. Сандровский К.К. Международное таможенное право : учебник. 2-е изд., испр. Киев : Знання, КОО, 2001. 464 с.
18. Клян Ф.Г. Міжнародно-правове регулювання переміщення товарів через митний кордон : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2011. 199 с.

Perepolkin S. The correlation between the terms “content of law” and “form of law” in the doctrine of international customs law

Summary. The article deals with the approaches of foreign and Ukrainian scientists to understanding and correlation of the terms “content of international customs law” and “form of international customs law”, their discussion points are revealed, our own vision for elimination of existing differences in views on the stated problem of the doctrine of international customs law is proposed. The analysis of the researches and publications in which the solution of this problem was initiated has made it possible to conclude that in the present doctrine of international customs law there is no comprehensive, systematic, logically justified interpretation of categories “content” and “form of international customs law”. Given the importance of solving this problem, both in terms of recognizing the “content” and “form” categories as main, fundamental in the categorical series in theory of international customs law, and eliminating the existing confusion and haphazard use of the terms “content”, “form”, “structure”, “system”, “sources”, and in the logic of deriving the term of international customs law, in particular, on the basis of categories of content and form of international customs law, but not vice versa, we believe that their doctrinal characteristics should be taken into account of such theoretical foundations with methodological significance: interpretation of the categories “content of international customs law” and “form of international customs law” should take into account the existing relationship between them,

which does not consider either their separate existence or interpretation; the category “content of international customs law”, as it is generally understood by all subjects of international customs law, is proposed to be considered as a set of its principles, norms and standards; the use of the category “international customs law” to explain the meaning of “source of international customs law” or their identification is debatable, since these categories, given their existing link, should be considered as separate, independent terms of the categorical series of theory of international customs law; the term “form of international customs law” characterizes the way the internal organization and external existence (legal expression) of the content of international customs law.

Key words: international customs law, content of international customs law, forms of international customs law, sources of international customs law, doctrine of international customs law.